

ДЕПАЛАТАЛИЗАЦИЯ И СВРЪХЯКАНЕ В УСТНАТА КОМУНИКАЦИЯ: ЕЗИКОВИ НАГЛАСИ И РЕАЛНА УПОТРЕБА

Ася Асенова
(София, България)

В статията е отделено внимание на две явления с цел да се демонстрират възможностите за бъдещи проучвания и интерпретиране на данните и резултатите от анкети и теренни проучвания в рамките на проекта „Модели и инструменти в различни речеви ситуации и области на комуникация в съвременния български език“. Произходът на езикови нагласи и реална употреба е установен въз основа на оценката и проверката на данните чрез сравняване на резултатите от теренните проучвания.

Ще насоча вниманието си върху две езикови явления по отношение на глаголната система – 1) депалатализация на съгласната пред окончанието за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сег.вр. при глаголи от I и II спр., напр. *вървѣ, вървѣт, спѣ, спѣт, говорѣ, говорѣт* и 2) свръхякане – това са форми, в които рефлексът на старата ятова гласна след мека съгласна е **-а-** в позиции, в които според книжовната норма трябва да се яви застъпник **-е-**. Става дума за случаи, в които се появява **-я-** вм. **-е-** (напр. *бяли, голями, вървяли, видяли, живяли, седяли*).

Въпросите, които ме интересуват, са:

- Доколко депалатализацията или свръхякането е обвързано с конкретни лексеми или става дума за явление, нямащо отношение към лексемата, т.е. езиково явление, което се пренася директно към формата? Дали човек използва винаги тези форми или само при определени глаголи?
- Употребата им зависи ли от различни социални фактори: възраст, пол, образование, професия или социален статус на говорещите?

- Какви са сферите, в които тези явления се наблюдават най-често?
- Доколко изборът (съзнателен или не) е продиктуван от комуникативната ситуация?

Наблюденията и изводите са направени на база:

- транскрибирания материал в рамките на изпълнението на проект „Модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език“;
- архив от устни истории (интервюта);
- комуникация във виртуалното пространство.

Методологията се основава на оценка и верификация на получените данни чрез сравнение на резултатите от теренните и анкетните проучвания в рамките на проект „Модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език“. Посредством тези две явления ще се опитам да покажа широкия периметър от информация и ресурс за бъдещи проучвания, които количествените методи дават – в случая езиковите нагласи и реална употреба.

Използвам изводите и данните от посочените явления с оглед признаците, според които се оценяват. В анкетната карта са въведени три контрарни прогивопоставяния на две стойности – *правилно : неправилно, западнобългарско : източнобългарско, звучи добре : не звучи добре* във въпроси от 1 до 12. Прилагам съпоставителен анализ на резултатите от анкетата и реалната употреба на явленията в събрания материал записи, личен архив, в т.ч. и електронен.

Резултатите от анкетното проучване демонстрират езиковите нагласи, а съпоставката с реалната практика задава цялостната динамика на даден процес. Дефинирането на дадено явление като правилно или неправилно от един индивид не означава, че то присъства или отсъства в неговата реч. Именно чрез такива сравнения може да се получи най-ясната картина за съвременното състояние на разглежданите явления, включително и на всички други.

По тази причина най-напред коментирам резултатите от анкетното проучване по отношение на зададените признаци, вкл. социално-демографски фактори. Направената съпоставка и верифи-

кация на анкетно и теренно проучване ме насочва към коментари по отношение на комуникативната ситуация и връзката ѝ с посочените две явления.

Депалатализация

Затвърдяване (депалатализация) на съгласната пред окончанието за 1 л., ед. ч. и 3 л., мн.ч., сег. време. при глаголи от I спр. (3. разред) – напр. *дрѹмъ*, *дрѹмът*, от II спр. (1. и 2. разред) – напр. *ми́сль*, *ми́слът*, *върв ‘ъ*, *върв ‘ът*; от 2. разред на III спр. (без тези, които имат пред тематичната гласна сонорни съгласни *м’* и *л’*), сег. вр. във всички лица – напр. *повтарам*, *повтараиш*, като депалатализация настъпва и в имперфект, аорист, имперфектно и аористно причастие – *затварам* вм. затварям, *расправам* вм. разпращам, *затварах* вм. затварях, *затварал* вм. затварял и др. Това са явления, обект на изследване от фонетиката и фонологията, но тъй като се реализират последователно при определени спрежения (или в някои от разредите на тези спрежения) или са разпространени в определени граматически форми (напр. в членуваната форма на същ. имена от м.р. ед.ч. със стара мека съгласна), и условно са наречени фономорфологични (вж Алексова 2004, 2008, 2009).

Данните от анкетата по отношение на признака *правилност-неправилност* демонстрират доминираща езикова нагласа, според която депалатализацията на съгласната пред глаголното окончание в някои от формите на сегашно време е неправилна, при това в най-висока степен – отговор 10 е предпочетен от 76.1% от далите отговор, различен от „не знам“. Процентът на анкетираните лица, които отговарят „не знам“, е нисък в сравнение с другите въпроси – 5.8% (117 души), което означава, че явлението, което се оценява, е сравнително добре познато. Общият процент на оценяващите този тип депалатализация като неправилна е 96.3% (отговарящ на сумата от процентите на а.л., дали отговори 6, 7, 8, 9, и 10), а това пък означава, че като правилна депалатализацията се оценява само от 3.7% от отговорилите, различно от „не знам“.

Затвърдяването на съгласната пред окончанието на форми за сегашно време е познато в диалектите не само от западната част.

Макар че често е сочено като едно от най-типичните западнобългарски явления, в настоящата анкета по-голяма част от респондентите го определят като източно (53.8%). Много висок е процентът на анкетираните, които отговарят „не знам“ – 38.6% (779 души), което означава, че за тях този тип депалатализация не се отличава със специфична локализация на запад или на изток в територията на България. Явлението отдавна е престанало да се идентифицира от част от анкетираните с определена територия, дори нямат представа за неговата териториална ограниченост.

Най-голяма е групата анкетираните, избрали оценка 10 (най-висока степен на източнобългарска локализация) – 16.9%, но пък тя е малобройна на фона дори на подсъвкупността от анкетираните, отговорили различно от „не знам“. В рамките на цялата съвкупност от 2018 души процентът на избралите отговор 10 представлява 10.4%. Почти еднакъв е процентът на анкетираните, посочили отговор 1 (най-висока степен на западнобългарска локализация) – 12.7%, отговор 5 (най-ниска степен на западнобългарска локализация) – 12.9%, и отговор 6 (най-ниска степен на източнобългарска локализация) – 12.6%. Това съвпадение също говори, че липсва сред анкетираните ясна представа дали това речево явление е източно или западно.

Процентът на посочващите този тип затвърдяване на съгласната като източнобългарско явление (общо от 6 до 10) е малко по-висок от сумата от оценките за западнобългарска локализация – 53.8% срещу 46.2% (в рамките на отговорилите различно от „не знам“). Тези 53.8% напълно се разминават с действителния диалектен произход на явлението, което е западно по тип, но пък са показателни за факта, че днес затвърдяването е толкова разпространено, че вече трудно се определя за хората за кои области на България то е по-типично. Тези изводи, отнасящи се до езиковите нагласи на анкетираните, се подкрепят от някои глотометрични изследвания по социолингвистика, които нямат представителен характер, но пък са показателни за разпространението на тази речева особеност (вж. напр. Виденов 1993, 1997, 1998, Ангелов 1999, Алексова 2000, 2009, Димитрова 2004, Кънчева 2008, Алексиева 2008 и др.).

По отношение на третия признак *благозвучност* затвърдяване на съгласната пред окончанието в сегашни глаголни форми (*вървѣ*,

вървят) съществува отрицателна езикова нагласа, тъй като 92.1% от анкетираните дават оценка от негативната част на скалата за одобрение на звученето (от 6 до 10). Категорично не одобряват начина, по който звучи това речево явление, 66.4% от отговорилите различно от „не знам”. По-горе изказахме твърдението, че голяма част от обществото познава затвърдяването на съгласната пред окончанието на сегашни глаголни форми като явление, чийто кодифициран вариант се изучава в училище и се коментира по медиите. Твърдението ни се потвърждава от малкия процент отговорили „не знам” – 4.7%. Относително честото поставяне на некодифицирания вариант във фокуса на общественото внимание е довело до формирането на доминираща негативна нагласа както според признака правилност, така и според начина, по който звучи. Но пък негативната оценка не е пряко обвързана с честотата му в речта на хората, а тя е сравнително голяма според посочените по-горе социолингвистични проучвания.

Свръхякане

В лингвистиката съществува твърдение, че това отклонение в речта на съвременните българи не е еднозначно обвързано с положението в някои териториални диалекти. Това е типичен случай на хиперкоректност, среща се в речта на западни по местожителство българи, които се стремят да не екат, знаейки че е неправилно. Оказва се обаче, че свръхякането като явление в речта на съвременните българи не е обвързано с положението в някои териториални диалекти.

По отношение на признака *правилност-неправилност* свръхякането – поява на -я- вм. -е- (напр. *бяли, голями, вървяли, живяли*) от 70% от анкетираните е определено като неправилно, от които 52.3% считат формите *бяли, голями, вървяли, живяли* за абсолютно неправилни (оценка 10), 19.6% от далите отговор, различен от „не знам”, смятат свръхякането за абсолютно правилно, поради което му дават оценка 1 (най-висока степен на правилност) и 5.8% от всички анкетираните не могат да дадат оценка за *бяли, голями, вървяли, живяли* (117 анкетираните лица). Общо анкетираните лица, смятащи свръхякането за правилно, независимо от степента на правилност, са 30%, като това е сборът от процентите, дали оценки от 1 до 5 вкл. Следо-

вателно онези, които пък преценяват свръхякането като неправилно, съставляват 70% от всички, посочили отговор, различен от „не знам”. Значително повече са анкетираните, които оценяват свръхякането като абсолютно правилно (отговор 1) – 19.6%, отколкото смятащите екането при съществителни и прилагателни имена за напълно правилно – 1.8%, и съответно екането при глаголи – 2.2%. И при екането, и при свръхякането преобладават силно негативните нагласи, отразени в дадената оценка 10 (най-висока степен на признака неправилност): съответно между 69.9% и 72.8% за екането и 52.3% за свръхякането.

Сравнението на данните убеждава, че свръхякането относително по-рядко се оценява като неправилно в сравнение с екането, т.е. толерантността към свръхякането е по-голяма, отколкото към екането.

По отношение на признака *източнобългарско: западнобългарско* 58.1% посочват свръхякането като западнобългарско явление. Висок процент анкетираните дават отговор „не знам” – 31.2% (630), което най-малкото подсказва, че не могат категорично да посочат има ли въобще някакво териториално локализиране на свръхякането. Много близки, но сравнително ниски са процентите на тези, които определят свръхякането като категорично западно (оценка 1–13.5%) или категорично източно (оценка 10–18.6%). Ако се съберат процентите анкетираните, избрали най-ниската степен на западната локализация (оценка 5) – 15.7%, и на тези, посочили най-ниската степен на източна локализация на свръхякането (оценка 6) – 13.1%, ще се получи един значителен процент – 28.8%. Той сочи, че съществува още една група (освен отговорилите „не знам” – 18.6%), за която свръхякането не е твърдо обвързано с делението според ятовата изоглоса.

В съвременната социалингвистика често е изказвано мнението, че свръхякането е резултат от свръхстарание, породено от страха на западния българин да не сгреша, тъй като знае, че екането, разпространено в неговия район, е неправилно. Днес към якането няма доминираща обществена нагласа, отнасяща го на запад или на изток от ятовата изоглоса. Резултатите от анкетното проучване и послед-

валото верифициране сочат, че свръхякането като явление в речта на съвременните българи не е обвързано с положението в някои териториални диалекти.

То може да бъде обяснено предимно като хиперкоректност. Особено в речта на западни българи, които знаят, че екането е неправилно и че грешката може да предизвика неодобрение, присмех или друга реакция, накръняваща собствения им образ. От друга страна, свръхякането е силно обвързано с конкретни лексеми, част от които имат висока фреквентност на употреба, напр. големи, живели, видели, бели и пр.

По отношение нагласата за благозвучност най-висок е процентът анкетирувани, оценили свръхякането като абсолютно неблагозвучно (оценка 10) – 44% от далите отговор, различен от „не знам”. На второ място е групата, дала абсолютно противоположния отговор „най-висока степен на „звучи добре” – 19.2%. Сравнението обаче сочи, че негативно оценяващи звученето на *бяли, голями, вървяли, живяли* са два пъти повече от одобряващите го. Процентът анкетирувани, дали положителна оценка (независимо от степента ѝ) за звученето на свръхякането (от оценка 1 до 5), е 31.8%. Този процент е два пъти по-малък, отколкото процентът неодобряващи как звучат тези отклонения от книжовната норма – сборът на процентите, дали от оценка 6 до оценка 10, е 68.2%.

Съпоставката между оценките за правилност или неправилност, дадени за екането, свръхякането и мекането, показва, че екането се възприема като най-неправилно сред трите типа отклонения от кодифицираните норми, след него е свръхякането, докато мекането разделя общественото мнение на две с лек превес на оценката за правилност.

Съпоставката показва, че и към двата типа затвърдяване (в сегашните глаголни форми и в членуваните именни форми) съществува силно негативна нагласа: при глаголните форми негативните отговори са 96.3% (общо от 6 до 10), а при имената 94.5%. Освен това и при двата случая отговорите не се разсейват в негативната скала, а са силно концентрирани в оценка 10 (най-високата степен на признака неправилност): 76.1% при глаголните форми и съответно 73.6% при имената. Тези факти дават основание да се твърди, че обществото познава неправилността на затвърдяването на съглас-

ната в описаните случаи. Вторият извод, който може да се направи при съпоставката, е, че депалатализацията в тези две различни части на речта функционира в съзнанието на езиковите носители като едно явление, което се доказва от почти пълното съвпадение на статистическите данни (вж. Алексова 2011).

За обяснения на езиковите процеси е необходимо е да се потърси връзка и с различни социални фактори като местоживееене, възраст, пол, образование, материален статус, професионални занимания. Те фигурират в анкетната карта и тук част от данните за тях ще бъдат представени. Така например затвърдяването на съгласната в сегашни глаголни форми се свързва според мнението на анкетираните по-скоро с речта на ниско образование – 45.7% от анкетираните, 20.80% не могат да преценят дали образованието има някаква връзка, а 10.19% смятат, че всички така говорят.

Явлението не е категоричен идентификатор за възрастта на говорещия – една четвърт биха отнесли човека, казващ *вървъ, спъ*, към поколението над 50 години. 39.4% според анкетираните затвърдяването на съгласната в сегашни глаголни форми е проява на средното ниво на жизнен стандарт.

На въпроса *Какъв според Вас е човекът, който казва: ..... по материален статус, жизнен стандарт?* са получени най-много отговори „не знам” в сравнение с въпросите, изискващи идентификация на образованието и възрастта по всяко от трите речеви явления, като най-висок е процентът при затвърдяването на съгласната в сегашни глаголни форми – 35.8%.

По отношение на пола по отношение и на трите признака повече жени дават категорично отрицателни оценки, отколкото мъжете. Отрицателните нагласи преобладават и при жените, и при мъжете, но относително повече жени дават най-високите степени и на признака неправилност, и на признака неблагозвучност на екането, депалатализацията и дейотацията. Редица изследвания, насочени към релациите между език и пол, демонстрират, че жените гравитират към по-престижния „стандартен“ вариант на езика, който е прерогатив или привилегия на мъжете. Това е отново правилото на андроцентризма „мъжкото е норма“. Всички маргинални по отношение на властта групи, в това число и жените, имат по-старателен

нормативен изказ, а жаргонът и словесната агресивност се посочват като чисто мъжки явления. По този начин подчиненият е по-старателен, неуверен и любезен в сравнение с доминиращия. Всички различия по отношение на пола се дължат не на биологичния пол, а на различни социални позиции. Оттук идва и твърдението, че жените като по-низши, ще бъдат и по-прецизни и отговорни в своя изказ, което и анкетата показва недвусмислено.

Разглежданите явления са западнобългарски, т.е. няма нито едно източнобългарско, чието оценяване да бъде статистически обвързано с пола на анкетирания. Противопоставянето западнобългарско: източнобългарско явление, по което се оценяват 12-те отклонения от правописа, не се оказва в статистически значима връзка с пола на респондентите. Това означава, че полът на анкетирания не определя разликите в нагласите им към западния или източния характер на некодифицираните речеви варианти.

Доколко комуникативната ситуация влияе на употребата на определени глаголни форми, които се идентифицират като неправилни? С оглед комуникативната ситуация се наблюдава преднамерено включване на някои езикови явления. Например екането все по-активно се обособява и като комуникативна стратегия, вкл. постепенно утвърждаване на фразеологични изрази (*нема начин*). Това се отнася както до устни форми на общуване, така и до имитиращите го във виртуалното пространство. За разлика от екането, както показва и съпоставката с теренните проучвания по проекта и извън него, депалатализацията и свръхякането не функционират като част от комуникативната стратегия. Наблюдава се несъзнателно включване на депалатилизирани форми, най-вече когато формата на общуване изисква внимание и коректност. При разглежданите явления комуникативната ситуация и сфера на общуване не оказва влияние, с изключение на случаите на подготовка или свързани с професионална ангажираност и старание – тук проявата им е сравнително по-рядка, абсолютно спонтанна.

Направените наблюдения и факти показват, че депалатализацията е изключително динамичен процес, който все по-успешно атакува: всички стилове – все по-активно навлиза в официалния и публицистичния; активно се настанява в хибридни варианти като

интернет пространството; не функционира като елемент от комуникативна стратегия; не зависи от ситуацията или сфера на общуване, освен при професии, които изискват употреба на книжовна норма; няма сериозна зависимост от социални фактори като възраст, пол, образование, местоживеене. Използваните количествени методи показват висока честотност на явлението. Въпреки че в анкетата явлението е абсолютно разпознато и идентифицирано като неправилно, това не изключва неговата неупотреба и верификацията демонстрира директната му мултипликация в устната комуникация, вкл. и в хибридни варианти, които я преекспонират.

Ако при депалатализацията се наблюдава автоматично включване в съответните форми без отношение към конкретната дума, то свърхязането е силно ограничено и обвързано с определени лексеми. При някои като *живяли, вървяли, видяли, голями, бяли, кипяли* се наблюдава висока честотност на употреба, то при други лексеми изобщо не се среща или сравнително рядко, напр. *спяли, торяли*.

Анкетираният идентифицират тези явления като неправилни спрямо собствената си представа за това какво е правилно – в най-висока степен тя е функция на обучението в училище и на влиянието на медиите. Единствено при мякането положителните нагласи малко надвишават негативните. Но между езиковите нагласи и конкретната поява на дадена речева особеност няма еднозначна връзка. Може едно явление да бъде разпознавано като неправилно и въпреки това да бъде част от речта на един индивид. Резултатите дават изключително голям ресурс и база за проучване на реалната употреба на езиковите явления, включени в анкетната карта, но също така са основа за бъдещи исторически, типологически, съпоставителни и интердисциплинарни изследвания.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексова 2008: Алексова, Кр. За статуса на най-честотните речеви варианти в столичния социум. – В: Сборник в чест на проф. Христина Станева. Велико Търново

Алексова 2005а: Алексова, Кр. Йерархията на социолингвистичните променливи според стратифициращата им сила. – В: Езиковедски приноси в

чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Михаил Виденов, Велико Търново: Университетско издателство “Св.св. Кирил и Методий”, 2005, с. 299–324.

Алексова 2005б: Алексова, Кр. Сравнително изследване на резултатите от няколко метода за установяване на йерархията на социолингвистичните променливи. – В: Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. По случай неговата 70-годишнина. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, 2005, с. 199–213.

Алексова 2004: Депалатализационните процеси в софийската реч като маркер на разговорността – В. Търново. 2004: Университетско издателство “Св.св. Кирил и Методий“

Алексова 2002: Алексова, Кр. Езикови атитюди, нормативни статуси и социолингвистични маркери. – В: Проблеми на социолингвистиката. Билингвизъм и диглосия – съвременни проблеми. VII т. София: Международно социолингвистическо дружество, 2002, с. 127–135.

DEPALATIZATION AND OVER-PRONOUNCING OF THE VARIABLE BULGARIAN “E” AS “YA” IN ORAL COMMUNICATION: LANGUAGE ATTITUDES AND ACTUAL USE

Asya Asenova
(Sofia, Bulgaria)

Attention is directed to two different phenomena to demonstrate the possibilities for future studies and interpretation of data and results of questionnaires and field surveys within the project “Models and tools in different speech situations and areas of communication in contemporary Bulgarian language”. Language attitudes and actual use were derived on the basis of assessment and verification of the data by comparing the results of the field surveys.